

6. Еркебалаева В.З., Қожабеков Е.А., Бакиров К.К. Кәсіпорын экономикасы. Шымкент: Әлем, 2017. - 212б.

7. Курманалина А.А., Тлеубергенова М.А. Кәсіпорын экономикасы. Алматы: ЭВЕРО, 2018. - 252б

ҒТАМР 06.73.65

ТАРИХИ АСПЕКТІДЕ ТӘУЕКЕЛДЕР ТЕОРИЯСЫНЫҢ ДАМУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Ж. БАЙШУКУРОВА, Р.С. ЯКУДИНА, М.К. ШАКИБАЕВ

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада тәуекелдер теориясының қалыптасу және даму эволюциясы қарастырылған. Тәуекелді – кез-келген субъект қызметінің алғышарты ретінде қарастыра отырып, оны ғылым саласы ретінде зерттеуге нарықтық экономиканың әсері туралы айтылған. Экономикалық категория ретінде тәуекелдің қырлары ашып көрсетілген. Түрлі көздер мен әсер етуші факторларға байланысты әрбір қызмет түріне тән тәуекелдердің жіктемесі жасалған.

Кілт сөздер: белгісіздік, ықтималдық, тәуекел, қауіп, тәуекелді жіктеу, тәуекелді басқару.

Аннотация. В статье рассматривается эволюция становления и развития теории риска. Изучая риск – как предпосылку деятельности любого хозяйствующего субъекта, рассматривается влияние рыночной экономики на ее познание как отрасль науки. Раскрываются аспекты риска, как экономическая категория. Приведена классификация рисков для каждого вида деятельности, связанная с разными влияющими факторами и источниками.

Ключевые слова: неопределенность, вероятность, риск, опасность, классификация рисков, управление рисками.

Annotation. In the article examines the evolution of the formation and development of the theory of risk. Studying the risk as a prerequisite for the activities of any business entity, the article deals the impact of the market economy on risk learning as a branch of science. In the article aspects of risk are revealed as an economic category. The article gives the classification of risks for each type of activity, associated with various influencing factors and sources.

Key words: uncertainty, probability, risk, hazard, risk classification, risk management.

20 ғасырдың екінші жартысында ғылым мен техниканың қарқынды дамуы қоғамның қауіп – қатерге деген сезімталдығын арттыра түсті. Сәйкесінше, қоғам бұрынғы дағдыдан арылып, жаңашылдыққа бет бұрды. Нәтижесінде, білім және тәуекелмен тығыз байланысты жаңа өркениет түрі қалыптасып, дами бастады.

Тәуекел – қазіргі заманның негізгі сипаттамасы, кез-келген іс – әрекеттің маңызды элементі. Ол шаруашылық жүргізудің өзгермелі-тұрақсыз жағдайында түрлі деңгейлер мен формаларда көрінеді. Әдетте, мүмкіндікті уақытында пайдаланып, қолын «мезгілінде» сермеген тұлға көп жағдайда ұтады, мұның бәрі тәуекел түсінігімен астарласып жатады.

Сондықтан, сақтандыруды ұйымдастыру және оның жұмысымен байланысты проблемаларды зерттеуге кіріспес бұрын, тәуекел тұжырымдамасы сияқты неғұрлым іргелі доктриналарды талқылау қажет.

Тұжырымдаманы егжей-тегжейлі талдау тәуекелдерді басқару жүйесіне қатысты идеяларда сипатталған тәуекелді жүзеге асырудың салдарын еңсеру жолдарын зерттеуге мүмкіндік береді. Осыған байланысты сақтандыру өте маңызды болса да, тәуекелдерді басқарудың көптеген балама әдістерінің бірі ретінде қарастырылуы мүмкін. Мұндай логика сақтандырудың қоғамдық институт ретіндегі рөлі мен орнын, сондай-ақ, бизнестің нақты саласы ретіндегі оның ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді [1].

«Тәуекел» ежелден келе жатқан, тамыры тереңге жайылған ұғым, ескі итальяндық "risicare" сөзінен аударғанда "батылдық" дегенді білдіреді. "Тәуекел" ұғымының қалыптасу тарихы көбінесе адамның болашаққа деген көзқарасымен байланысты.

Ежелгі Гректердің мифологиялық дүниетанымы алдағы өмір толықтай құдайлардың еркіне байланысты қалыптасатындығына, солардың қалауымен барлығы алдын ала анықталып қойылатындығына, адамдардың мінез-құлқы болашақты өзгертуге мүлдем тәуелсіз екендігіне негізделген. Әлемдік діндердің, соның ішінде христиан дінінің пайда болуы болашақтың екіұштылығына әкеліп соқтырды. Жалпы алдағы өмір құдайға ғана емес, тек адамның өзіне, оның мінез – құлқы мен дағдысына байланысты деген пікір қалыптаса бастады. Сол себепті, әрбір адамның алдында өз әрекеттерінің салдары үшін жауапкершілік пайда болды.

Уақыт өте, орта ғасырларда адамдар болашақтың тек Құдайға ғана байланысты емес екенін жайлап түсіне бастады. Бұл мәселені тұңғыш рет XV ғасырда өмір сүрген итальяндық монах, математика профессоры Лука Начисли қозғады. Ізінше, қайта өрлеу дәуірінде тәуекел мәселелерін байыпты зерттеу басталды. Сол кезеңдерде құмар ойындарының қарқынды дамуының арқасында болашақты болжауға мүмкіндік туды. Құмар ойындарын зерттей отырып, 1654 жылы француз математигі, философ және өнертапқыш Блез Паскаль математик П.Ферманың көмегіне жүгінеді. Сөйтіп, екеуара бірлесіп еңбектенулерінің нәтижесінде ықтималдылықтар теориясы пайда болады.

Бұл алғаш рет болашақтың сандық болжамын жасауға мүмкіндік берген үлкен дүниетанымдық – тәжірибелік көзқарастың кенеттен өзгеруіне алып келді. Сол кезден бастап, ескіліктің болжау құралдары, құрбандық шалу және сәуегейлердің сандырақтары келмеске кетті.

XVIII ғасырдың басында неміс математигі Г.Лейбництің идеясымен швейцариялық математик Я.Бернулли (1654-1705) үлкен сандар заңын негіздеді және статистикалық

процедураларды жасады. 1725 жылдан бастап Англия үкіметі өлім кестесін алғаш қолдана бастағанда бұл құрал бүкіл әлемге тез таралды.

1730 жылы француз математигі А.Мойвр қалыпты таралу құрылымы және тәуекел өлшемі - стандартты ауытқу ұғымын енгізді. 1738 жылы Д. Бернулли күтілетін пайдалылықты анықтады, ол қазіргі портфельдік инвестициялар теориясына сүйенеді. 1763 жылдан бастап Байес теоремасының (гипотеза теоремасының) арқасында әлем басқару объектісі туралы хабардар болу дәрежесі шешім қабылдауға қалай әсер ететінін білді. Осылайша, негізгі заңдардың ашылуы, сондай – ақ, тәуекелдерді басқарудың қазіргі заманғы құралдарының барлығы дерлік XV- XVII ғасырлардан басталады.

Дегенмен, тәуекелді ғылым саласы ретінде тану ең бірінші кезекте, техносферадағы қауіпсіздікті (атом энергетикасы, басқа да қауіпті технологиялар) және экономикадағы қоғамдық ұдайы өндірістің тұрақтылығын қамтамасыз етудің тәжірибелік талаптарына байланысты 20 ғасырдың соңғы ширегінде қалыптасып, тәуекелдер теориясының терең дамуына негіз болды.

Ғылыми әдебиеттердегі тәуекел трактовкасы оның ерекшелігі, құрылымы және элементтері арқылы баяндалады. Әрбір автор өздерінің білім деңгейіне, ғылыми позициясына, дүние танымы менен тәуекелді сезіну дәрежесіне қарай бұл категорияны түсіндіруге, анықтама беруге, мінездеп, сипаттауға тырысқанымен, «тәуекелге» нақты берілген түсінік жоқ. Сол себепті «тәуекел» ұғымының мәні мен мазмұнын әр түрлі зерттеушілер тұрғысынан және ғылыми анықтаманың қалыптасу хронологиясынан қарастырайық.

Этимологиялық тұрғыдан «тәуекел» сөзінің түбірі ежелгі гректің - $\rho\acute{\iota}\delta\acute{\iota}\kappa\acute{o}\nu$ - «жартас, құз», $\rho\acute{\iota}\delta\alpha$ - «тау етегі» деген сөзінен құралған. Француздар, «жартастар арасынан амалдау» дегенді білдіретін «gisquet» сөзін жиі қолданған.

Тәуекел ұғымының өзі XVII ғасырда ирландиялық экономист және кәсіпкер Ричард Кантиллонның «О природе торговли в общем плане» атты эссесінде алғаш рет енгізілген [2]. Эсседе автор тәуекелді жұмысшының жалақысын анықтауға қажетті маңызды фактор деп тұжырымдайды. Сондай-ақ, Ричард Кантиллон өз еңбегінде белгісіздік жағдайында әрекет ететін және нәтижесінде тәуекелге ұшырайтын адамды кәсіпкер деп түсіндірген. Сондықтан, кәсіпкерлер белгісіз жағдайда шешім қабылдауға мәжбүр болады.

Тәуекелдің анықтамалары тұжырымдама ретінде барлық уақыт аралығында әр түрлі болды және осы ұғымға енетін мағыналарға байланысты өзгеріп отырады.

Белгісіздік түсінігі тәуекел ұғымымен тығыз байланысты, өйткені, екеуі де қоршаған орта мен зерттелетін параметрдің болашақ жағдайын алдын – ала болжау мүмкін еместігін

сипаттайды. Тиісінше, біз жоспарланған оқиғаның соңғы нәтижесі туралы сенімді ақпарат ала алмаймыз.

Экономистер А.Пигу мен А.Маршалл тәуекел қоршаған орта жағдайларының белгісіздігінің салдары, сәйкесінше пайда кездейсоқ шама болып табылатындығына негізделген тәуекелдердің неоклассикалық теориясының негізгі қағидаларын қалыптастырды[3].

Қазіргі экономикалық теория тұрғысынан тәуекелді зерттеген алғашқы экономистердің бірі американдық Ф.Найт болды. Ол алғашқылардың бірі болып тәуекел мен пайда арасындағы тікелей байланысты белгіледі. Ф. Найт кәсіпкер өз қызметінің кейбір нәтижелерін есептелетін белгісіздік жағдайында, әрине, белгілі бір жорамалдар шеңберінде «болжай алады» деп санайды[4].

С.И. Ожеговтің түсіндірме сөздігінде тәуекелге мынадай түсінік берілген: «1) қауіптілік, сәтсіздік мүмкіндігі; 2) қауіп-қатерсіз; ешқандай қауіп-қатерге бармау; қауіп-қатер тобы (қауіп-қатерге неғұрлым бейім адамдар тобы)»[5].

Кәсіпорынның экономикалық қызметіндегі тәуекел деп әдетте өз қызметін жүзеге асыру кезінде теріс нәтиже алу (пайданы толық алмау немесе залалдарды алу) қатерін (ықтималдығын) түсіну әдетке айналған. Кейбір адамдар тәуекел мен белгісіздік ұғымдарын мағыналас деп ойлайды. Бұл ұғымдар өзара байланысты болғанымен, айырмашылығы бар. Белгісіздік пен тәуекелдің негізгі айырмашылығы: тәуекел - бұл анықталатын шама, ол өлшем, белгісіздік сипаттамасы бола алады, ал белгісіздік - қоршаған ортаның жағдайы. Тәуекелдің сандық өлшемі - бұл қолайсыз нәтиженің ықтималдығы немесе қолайсыз жағдай туындаған кездегі қандайда бір түрдегі зиян (ақшалай, тауар). Яғни, белгісіздік сандық жағдайда болса – тәуекел, оны есептеу мүмкін емес болған жағдайда ықтималдық деп қарастырған жөн.

Тәуекел – қолайсыз жағдайлардың орын алуынан экономикалық қызмет жағдайларының кездейсоқ өзгеруіне байланысты күтілетін пайда, кіріс немесе мүліктің, ақша қаражаттарының, басқа ресурстардың күтпеген шығындар қаупі.

Тәуекел – бұл бизнес-жобаны іске асыру кезінде жағымсыз жағдайлардың туындау мүмкіндігімен, сондай-ақ инвестордың алдына қойған негізгі мақсаттарын жүзеге асыру үшін күтпеген жағымсыз салдардың туындауымен байланысты болатын белгісіздік деңгейінің сипаттамасы.

Тәуекел – төмендегілерді сипаттайтын қаржылық шығын деңгейі:

- қойылған мақсатқа жете алмау;
- болжамды нәтиженің белгісіздігі;
- болжанған нәтижені бағалаудың субъективтілігі.

Тәуекел (араб.: – үміттену, арқа сүйеу) – алға қойған мақсатына берік сеніммен ұмтылу.

Қазақстандық ғалым Р.О.Смағұлованың пікірінше тәуекел - нәтижесі анықтылмаған келеңсіз жағдайда тығырықтан шығудағы адамдар қызметінің кез – келген саласындағы зияндардың ықтималдығы [6].

Ә.Д. Шелекбайдың пайымдауынша, «тәуекел - кез-келген операцияны өткізу жөніндегі қабылданған шешімі кезіндегі болжанған нәтижелерден теріс жағына ауытқу мүмкіндіктері»[7].

Экономикалық қатынастардың субъектілеріне тән тәуекелдер жеткілікті дәрежеде талданбаса және дұрыс бағаланбаса, онда тәуекелдерді басқару үдерісін мүлтіксіз ұйымдастыру тіпті де мүмкін емес. Өз кезегінде, тәуекелге әкеліп соқтыратын жағдайларды уақытында анықтау, оларды бірігейлендіру мен жіктеу арқылы ғана тәуекелді талдауға болады.

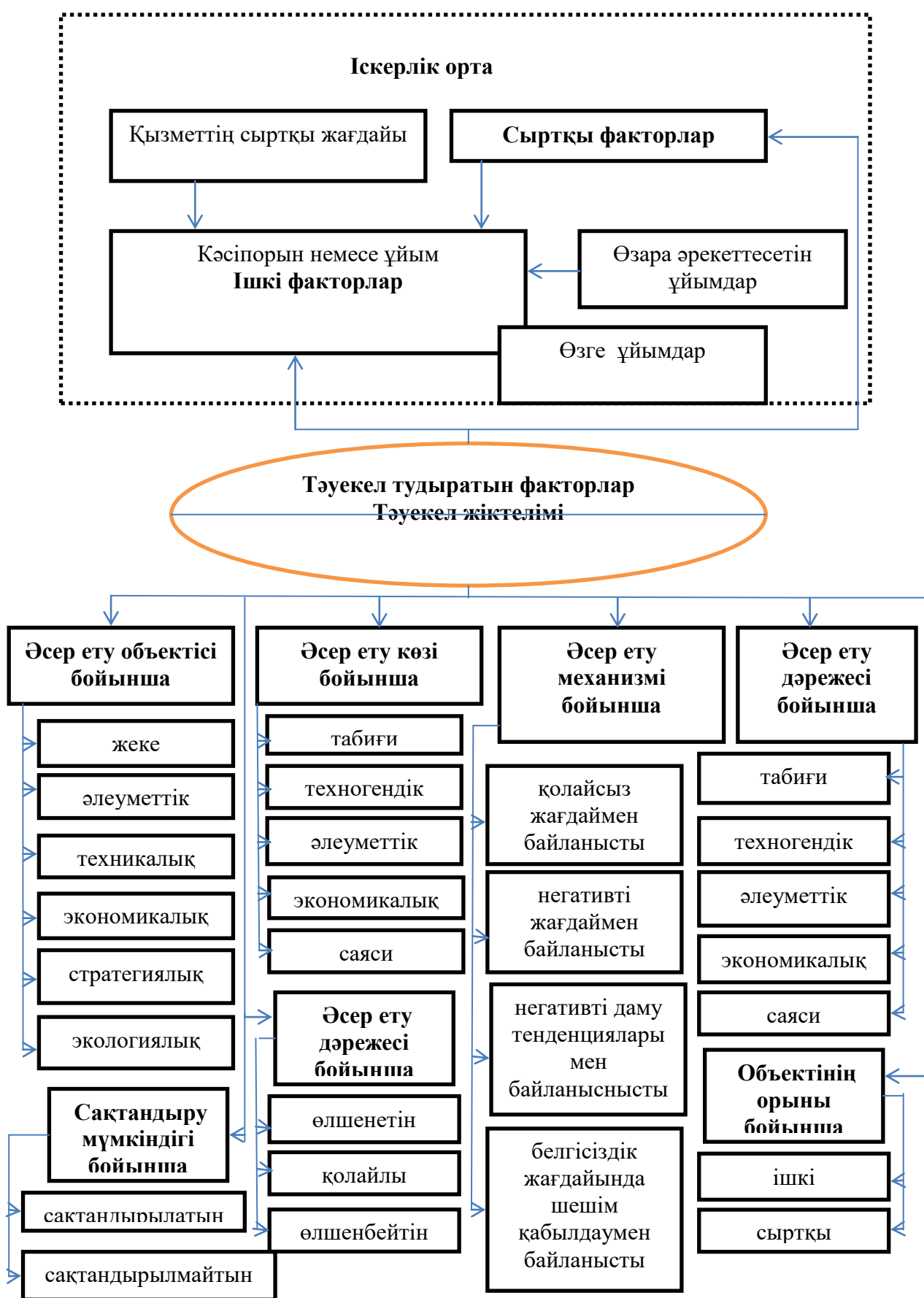
Тәуекел түсінігінің екі ұштылығына байланысты, тәуекелдерді бөліп көрсету үшін нақты жіктемелер қолданылған жөн. Жіктемелерді белгілі бір критерийлерге сай әзірлеу тәуекелдің құрылымдық сипаттамаларына, оларды ақпараттық қамтамасыз етуге және тәуекелді бағалау ерекшеліктеріне негізделуі мүмкін. Ол тәуекелдерді талдауға, мүмкіндігінше олардың алдын алу әдістерін анықтауға айтарлықтай ықпал етеді.

Тәуекелдердің жалпы қабылданған және толықтай жіктелімінің болмау себебінің өзі шаруашылық қызметіндегі тәуекелдердің әртүрлілігін білдіреді болып табылады. Тәуекелдердің өзара тығыз байланысы мен ауыстырылуына байланысты оларды жіктеу қиын.

Тәуекелдердің жіктелуі оның бір түрден екінші түрге өтуіне әкелуі мүмкін деген көзқарасқа тікелей байланысты және қалыптасқан тәуекелдің осы немесе өзге де түрлерін белгілі бір дәрежеде қоғамның қабылдау деңгейін көрсетеді. Сондықтан да, әрбір қызмет түріне тән тәуекелдердің жеке жіктемесін жасаған дұрыс.

Тәуекелдерді жіктеу дегеніміз - тәуекелдердің ішкі жиынтықтарын неғұрлым жалпы түсініктерге біріктіруге мүмкіндік беретін кез-келген белгілер мен критерийлерге негізделген тәуекелдер жиынтығын жүйелеу.

Біздің ойымызша, тәуекелдерді әр түрлі факторларға байланысты жіктеуге болады (1-сызбада көрсетілген).

Сурет 1. Тәуекел тудыратын факторлар мен тәуекел жіктелімі

Ескерту - [1] әдебиет негізінде авторлармен құрастырылған

Сонымен, «тәуекел» ұғымының жалпы қабылданған анықтамаларын талдау негізінде барлық тұжырымдамалар жағымсыз оқиғаның ықтималдығы және оның мүмкін болатын салдары жағынан тәуекелді қабылдаумен байланысты деген қорытынды жасауға болады. Тәуекел мен оның туындау ықтималдығы сияқты факторлар, сондай-ақ, жағымсыз әсер ету жағдайы тәуекел түсінігінің мәнін аша түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Г.В. Чернова. Страхование и управление рисками: учебник для бакалавров -М.: Издательство Юрайт, 2014. -768 с. - Серия : Бакалавр. Базовый курс. (кітап)
2. Essai sur la nature du commerce en général . Mil., 2003; Эссе о природе торговли в общем плане // Мировая экономическая мысль. М., 2004. Т. 1. -С. 89. (журнал мақалалары)
- 3.Бернстайн, Л. А. Против богов. Укрощение риска / Л. А. Бернстайн; пер. с англ. М. : Олимп-Бизнес, 2000. – 400 с. (кітап)
- 4.Найт, Ф. Риск, неопределенность и прибыль / Ф. Найт. – М. : Дело, 2003. – 360 с. (кітап)
- 5.Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка [Текст] : 100000 слов, терминов и выражений : [новое издание] / Сергей Иванович Ожегов ; под общ. ред. Л. И. Скворцова. - 28-е изд., перераб. - Москва : Мир И образование, 2015. - 1375, [1] с. : портр.; 22 см. - (Новые словари) (кітап)
- 6.Смағұлова Р.О. Мадыханова Қ.Ә., Тусаева Ә.Қ., Сатыбалдиева Ж.Ш. Қаржы. Ақша айналысы және несие: Оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2008. (кітап)
- 7.Шелекбай Ә.Д., Әлмерекөв Н.А. Банк ісіндегі тәуекел – менеджмент: теориясы, әлемдік практика, Қазақстан тәжірибесі. Оқу құралы. –Алматы; «Экономика», 2007(кітап)

МРНТИ 06.73.55

ОЦЕНКА РАЗВИТИЯ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ КРИЗИСНЫХ ЯВЛЕНИЙ

Х.Х. КУСАИНОВ, И.Ш. АЖАИПОВА

Актыобинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Аннотация. Современные кризисные явления, происходящие в банковской системе, неблагоприятно влияют на экономику страны в целом, поскольку являясь основным агентом при распределении финансовых ресурсов в обществе малейшие отрицательные изменения в финансовом секторе влекут серьезные последствия для всех субъектов хозяйствования. Тем не менее кризисы цикличны и с завидной регулярностью проверяют на стабильность финансовый сектор как развитых стран, так и развивающихся государств, не является исключением